

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2018 metai

2

LI

Vilnius 2018

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

Jan JURKIEWICZ

Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA

Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ

Lietuvos istorijos institutas

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas)

Lietuvos istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Rimvydas PETRAUSKAS

Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA

Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)

Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Gintautas SLIESORIŪNAS (pirmininkas)

Lietuvos istorijos institutas

Darius STALIŪNAS

Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS

Milervilio universitetas

Joachim TAUBER

Šiaurės Rytų institutas Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:

HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.

EBSCO Publishing

Michailo Muravjovo įpėdiniai ar tik sistemos aukštesnio lygio biurokratai

Saulius Grybkauškas. **Sovietinis „generalgubernatorius“: Komunistų partijų antrieji sekretoriai Sovietų Sąjungos respublikose.** Vilnius: LII leidykla, 2016, 388 p. ISBN 978-609-8183-14-6

Lietuvos istorijos instituto mokslininkai pastaraisiais metais ėmėsi tyrinėti sovietinio arba priklausomybės laikotarpio Lietuvos valdymo struktūras. Jos buvo kontroliuojamos iš Maskvos ir vykdė iš ten „nuleidžiamus“ planus bei direktyvas, tačiau turėjo galimybių ir vienus, ir kitus koreguoti – gal ir neoficialiai, bet realiai. Šiaip ar taip, sąjunginės respublikos turėjo administracinę, kultūrinę ir iš dalies ekonominę autonomijas. Postaliniu laikotarpiu „nepaklusnumas“ Maskvai sąjunginių respublikų vadovams jau nebegrėsė fizine, o „tik“ politine ar visuomenine „nebūtimi“. Tačiau paprastai Maskva neskubėdavo keisti vadovų, juos šalinti iš pareigų. Šios aplinkybės dabartinės Lietuvos viešojoje erdvėje yra „užmiršamos“, kalbama tik apie okupacinį režimą, kuris egzistavo pusę šimtmečio, ir kurio palikimo netgi pėdsakų būtina atsikratyti.

Kartais terminas „okupacija“ taikomas visiškai ne vietoje. Pavyzdžiui, nuolatos pabrėžiama, kad JAV nepripažino Lietuvos okupacijos. Tačiau sovietų vadovybė išvis neigė, kad 1940 m. birželį Lietuvos Respublika buvo okupuota. Tuo tarpu JAV ir kai kurios kitos valstybės nepripažino Lietuvos įjungimo į SSRS sudėtį, kitaip tariant, aneksijos, teisėtumo. Tačiau terminas „aneksija“ Lietuvoje beveik nevartojamas.

Esant tokiai padėčiai, atrodo, būtų galima sovietinio laikotarpio nenagrinėti Lietuvos istorijos kurse bent jau vidurinėse mokyklose, jo mokslinį tyrinėjimą atidėti tolesnei ateičiai. Tokių pavyzdžių buvo ir demokratinėse valstybėse. Prancūzijoje beveik tris dešimtmečius po Antrojo pasaulinio karo mokyklinės istorijos kursas baigdavosi 1919 m. Paryžiaus taikos konferencija ir Versalio taikos sutartimi su Vokietija. Universitetų istorikai atsainiai vertino darbus, skirtus naujausiųjų laikų arba „šiuo laikinei istorijai“ (pranc. *histoire contemporaine*), kuriuos esą dera rašyti tik žurnalistams.

Lietuvoje buvo ir yra kitaip. Dar tarpukariu nei A. Šapokos redaguotoje sintezėje, nei mokykliniuose vadovėliuose (tarp jų V. Daugirdaitės-Sruogienės „Lietuvos istorijoje“) buvo neįsivaizduojama nutylėti Lietuvos valstybingumo atkūrimą ir jo raidą. Juo labiau suaktualintas tapo mokyklinis istorijos kursas sovietinėse mokyklose, kai reikėdavo nagrinėti ar bent paminėti kiekvieno paskutinio Sovietų Sąjungos komunistų partijos suvažiavimo nutarimus. Antrosios Lietuvos Respublikos susikūrimas 1990–1992 m. taip pat privalėjo būti akcentuojamas vidurinės mokyklos kurse ir vadovėliuose. Kartu buvo

nevalia apeiti ir beveik pusę amžiaus užsitęsios sovietinės epochos. Deja, ji pateikiama perdėm vienpusiškai.

Viena, nors gal ne svarbiausia to priežastis – menkas sovietinės Lietuvos istorijos mokslinis ištyrimas, išskyrus represijų ir pasipriešinimo tematiką. Kol kas ekonominės ir socialinės modernizacijos sovietiniu laikotarpiu bei socialistinio sovietinio modelio tyrinėjimas ir kartu kritiškas, bet galimai objektyvus jos vertinimas dėl minėtų aplinkybių praktiškai negalimas. Lieka tarsi aplinkinis kelias – valdymo struktūrų, partinės ir ūkinės nomenklatūros, jos tarpusavio ryšių ir trinties tyrimas neišvengiamai atskleidžia ir ekonomikos bei socialinius pakitimus. Šiuo požiūriu labai reikšminga, be abejonės, novatoriška yra Sauliaus Grybkausko disertacija, apginta 2007 m., ir pagal ją parengta monografija¹. Beje, daktaro disertacija „Pramonės valdymas sovietinėje Lietuvoje 1965–1985 m.: įtampos ir konfliktai“ buvo įvertinta kaip geriausia 2007 m. socialinių ir humanitarinių mokslų srityje. Ši S. Grybkausko monografija tarytum papildė Viliaus Ivanausko platesnės tematikos tais pačiais metais išleistą knygą². Pastarojoje, tiesa, randame polemikos su buvusiais partiniais ūkiniais vadovais dėl jų atsiminimuose akcentuojamos idėjos „ir tada dirbome Lietuvai“. Tačiau ši polemika nėra labai įtikinanti.

Tolesnė mokslinė S. Grybkausko veikla susijusi jau ne vien su Lietuvos tematika. Jis ėmėsi tyrinėti svarbią SSRS valdymo grandį – sąjunginių respublikų komunistų partijų antrųjų sekretorių, skiriamų Maskvoje, vaidmenį. S. Grybkauskas atliko didžiulį darbą – rinko medžiagą ne tik Lietuvos, bet ir Maskvos bei keletos kitų buvusių sąjunginių respublikų archyvuose. Labai reikšminga buvo pusės metų mokslinė stažuotė JAV, Stanfordo universiteto H. C. Huverio karo, revoliucijų ir taikos institute. Čia jis ne tik rinko archyvinę medžiagą, bet ir susipažino su amerikiečių mokslininkų, nagrinėjusių komunistinio judėjimo, SSRS bei Rusijos istorijos problemas, veikalais. Vėliau S. Grybkauskas paskelbė pasirinktąją tema daug straipsnių, skaitė pranešimus tarptautinėse konferencijose užsienio šalyse. Jis dažnai ėmė interviu iš buvusių Lietuvos ir sąjunginių partinių vadovų, tarp jų – iš antrojo sekretoriaus Vilniuje 1967–1978 m. Valerijaus Charazovo. Šis interviu, kaip ir jo asmeniniai užrašai, vadinamasis „Melsvasis sąsiuvinis“, buvo publikuoti rusų bei lietuvių kalbomis S. Grybkausko sudarytame dokumentų rinkinyje³.

Monografijos pratarmėje S. Grybkauskas pažymėjo, jog dar tik darbo pradžioje „tirian Lietuvos atvejį ir analizuojant Boriso Šarkovo, Boriso Popovo, Valerijaus Charazovo, Nikolajaus Dybenkos veiklą, buvo akivaizdu, kad antrųjų sekretorių politinis insti-

¹ S. Grybkauskas, *Sovietinė nomenklatūra ir pramonė Lietuvoje 1965–1985 metais*, Vilnius, 2011.

² V. Ivanauskas, *Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje. Tarp stagnacijos ir dinamikos (1968–1988)*, Vilnius, 2011.

³ *Lietuviškoji nomenklatūra 1956–1990 metais: tarp sovietinės sistemos ir neformalių praktikų. Šaltinių rinkinys*, sud. S. Grybkauskas, Vilnius, 2015, p. 89–222.

tutas buvo ne vien sovietinei Lietuvai, bet visai SSRS būdingas reiškinys, o kalbėjimas apie visagalį Kremliaus atstovą, pravardžiuotą „generalgubernatoriumi“ ir neva turėjusį daugiau politinės įtakos nei pirmasis sekretorius, tėra istorinėje atmintyje įsitvirtinęs mitas“ (p. 8–9). Beje, Lietuvoje ne tik šis, bet ir daugelis kitų mitų apie sovietinį laikotarpį neretai viešojoje erdvėje sąmoningai palaikomi ar net „prikeliami“ iš užmaršties partijų kovose dėl įtakos rinkėjams. Kartais mitų be jokio politinės kovos konteksto išlieka ir solidžiuose istorikų veikaluose. Gal taip galima vertinti ir S. Grybkausko monografijoje esančią frazę: „ne be Stalino žinios buvo sušaudyti keturi komunarai Karolis Požėla, Rapolas Čarnas, Kazys Giedrys ir Juozas Greifenbergeris“ (p. 24).

Autorius, remdamasis šaltiniais ir literatūra, parodė, kaip postalininiu laikotarpiu atsirado rusų tautybės antrųjų sekretorių, jei taip galima sakyti, korpusas, tapęs Maskvai nacionalinių sąjunginių respublikų kontrolės priemone. Jų buvo tik 12, nes Baltarusijoje ir Ukrainoje antraisiais sekretoriais skirdavo vietinius asmenis, o Rusijos Federacijoje Sovietų Socialistinėje Respublikoje išvis nebuvo atskiros kompartijos struktūros. Tačiau tokią kontrolę vykdė ir SSKP Centro Komiteto padaliniai, pirmiausia Organizacinio partinio darbo skyrius. Jis „visame Centro aparate išsiskyrė didele galia <...> Nors šie aparato darbuotojai nebuvo net ir formaliai rinkti, todėl įgalioti atstovauti aukščiausiai SSRS valdžiai, į jų nurodymus buvo priversti atsižvelgti aukščiausi respublikų vadovai, tarp jų ir pirmieji sekretoriai.“ (p. 345). Kaip tik šio skyriaus ir kitų sąjunginio Centro Komiteto padalinių funkcionieriai kartais demonstruodavo aroganciją respublikų aukšto rango partiniams veikėjams. Tokį elgesį teko patirti 1963 m. lapkričio mėn. iškviestam į Maskvą kompartijos Vilniaus miesto pirmajam sekretoriui Feliksui Bieliauskui (p. 81).

Tuo metu antrieji sekretoriai, sąjunginėse respublikose bendraudami su vietine partine bei ūkine nomenklatūra, vengdavo atžaraus ir grubaus elgesio. Tai lėmė ne jų charakteris, o savojo vaidmens supratimas. XX a. šeštojo dešimtmečio antroje pusėje, kai iš Maskvos atsiųsti antrieji sekretoriai vėl užėmė pareigas Azerbaidžane, Lietuvoje ir Latvijoje, tai reiškė toli gražu ne Maskvos kontrolės sugriežtinimą. Nors pretekstas šiems pokyčiams buvo partinių „kadrų stiprinimas“ siekiant susidoroti su ekonomikos bėdomis, tačiau jie, monografijos autoriaus nuomone, tapo išdava neoficialios „sutarties“ tarp Maskvos ir respublikų nomenklatūros. S. Grybkausko nuomone, „pagal „sutartį“ atsiųstas antrasis sekretorius turėjo būti lyg tarpininkas ir garantas, kad respublikos valdžia „teisingai supras“, ko reikalauja Maskva, ir neleis vietos nomenklatūrai pasukti „vietininkiškumo“ keliu. Žinant, kad sovietiniame diskurse vyko nuolatinė kova tarp tautų suliejimo, palaikančio įcentrines jėgas ir „tautų draugystės“ šalininkų, galima teigti, kad antrojo sekretoriaus instituto įsteigimas ir Maskvos vietininko į šį postą atsiuntimas buvo kompromisas, leidęs respublikų titulinėms nomenklatūroms gyvuoti toliau. Juo labiau kad atsiųstasis vietininkas, jau kaip vienas svarbiausių respublikos

partinės organizacijos vadovų, privalėjo kartu su respublikos vadovybe prisiimti atsakomybę už klaidas ar net nacionalizmo pasireiškimus“ (p. 120). Citata galbūt per ilga, bet ji apibūdina skirtumą tarp antrųjų sekretorių ir ketvirtojo dešimtmečio Stalino emisarų, vadovavusių nacionaliniam kadru „valymui“ sąjunginėse respublikose bei VKP(b) CK įgaliotinais ir šios institucijos biurais bei arogantiškais antraisiais sekretoriais, kokie Lietuvoje buvo A. Isačenka ir D. Šupikovas.

Būtent šiuos du asmenis galima būtų lyginti su carinės Rusijos generalgubernatoriais, tik griežčiau kontroliuojamais Maskvos ir nevisagaliais vietinės valdžios atžvilgiu. Juk A. Sniečkui vis dėlto pavyko pasiekti, kad ir vienas, ir kitas būtų atšauktas iš Lietuvos. Tuo tarpu ne tik Michailas Muravjovas, bet ir tokie jo įpėdiniai kaip I. Kachanovas bei P. Orževskis maištingajame Rusijos imperijos Šiaurės Vakarų krašte tvarkėsi be jokių vietinių viršininkų, paisydami tik caro ir jo vidaus reikalų ministro tolimame Sankt Peterburge. Kitas dalykas, kad Rusijos imperija buvo ne totalitarinė, o tik autokratinė valstybė, teroras joje buvo taikomas vien slopinant sukilimus, ir jo mastas labai atsiliko nuo Lietuvos pergyvento XX a. viduryje.

Tuo tarpu antrųjų sekretorių išsilaikymui pareigose turėjo įtakos tiek sąjunginių respublikų „pirmieji“, tiek ir Maskvos (nekalbant jau apie TSKP CK vadovus nuo Nikitos Chruščiovo iki Michailo Gorbačiovo) Organizacinio partinio darbo skyriaus ir jo sektorių vadovai. Monografijoje aptariamas atvejis, kai pageidavęs tapti Lietuvoje „antruoju“ Baltarusijos ir Pabaltijo sektoriaus vedėjas N. Dybenka „bendradarbiavo su sovietinės Lietuvos vadovu P. Griškevičiumi, abu siekdami antrojo sekretoriaus V. Charazovo atšaukimo. Galiausiai jiems tai pavyko ir 1978 m. N. Dybenka užėmė V. Charazovo vietą“ (p. 136–137). Taigi, „pirmasis atleidžia antrąjį“, tiesa, su Maskvos funkcionieriaus pagalba. Antrųjų sekretorių padėties tvirtumui daug reiškė jų klientiniai ryšiai su TSKP CK Politbiuro nariais, „globėjo“ turėjimas TSRS valdžios viršūnėse.

Antrasis sekretorius tam tikra prasme buvo tarpininkas ir „taikdarys“ derinant Maskvos bei sąjunginių respublikų interesus. Kita vertus, autorius reziumuoja, kad „antrųjų sekretorių politinis institutas išreiškė atotrūkį tarp formalaus respublikų valstybingumo ir realaus sovietinės valstybės unitarinio valdymo. Šis nesuderinamumas lėmė antrojo, kaip „užslėpto imperialisto“, veiklos pobūdį“ (p. 346). Tačiau niekas dar neįrodė, jog „atviras imperialistas“, toks, kaip pokario stalininiai Maskvos emisarai, Lietuvoje priimtinesnis. Antrųjų sekretorių instituto atsiradimo ir jų veiklos analizė patvirtina žymaus sovietologo Vladimiro Šlapentocho (1926–2015) iš pirmo žvilgsnio paradoksalų teiginį, kad postalininė SSRS buvo valstybė su gana švelniomis politinėmis represijomis⁴.

⁴ V. Šlapentoch, Two Levels of Public Opinion: The Soviet Case, *The Public Opinion Quarterly*, vol. 49, nr. 4, 1985, p. 446.

Monografijoje pateikiamos daugelio antrųjų sekretorių charakteristikos ir jų karjeros bruožai įtikinamai parodo, kad jie nebuvo nei komunistinės ideologijos fanatikai, nei iniciatyvūs Maskvos tikrųjų ar tariamų interesų beatodairiškai gynėjai. Jie – aukštesnio rango biurokratinės autokratinės Sovietų Sąjungos valdymo sistemos valdininkai, perpratę tos sistemos „žaidimo“ taisykles. Griūvant Sovietų Sąjungai antrieji sekretoriai nepasireiškė kaip aktyvūs jos vientisumo sergėtojai. Tiesa, tą patį galima pasakyti ir apie visą gausų partinį aparatą. S. Grybkausko monografija padeda suprasti ir iš esmės taikaus Sovietų Sąjungos suirimo aplinkybes.

Algis Kasperavičius
(Vilniaus universitetas)

